

МАКРОЕКОНОМІКА

УДК:378.1(477)

*Радіонова І. Ф.
ДВНЗ “Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана”*

ОСВІТНІ ІНСТИТУТИ ТА ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

В статті досліджується зв'язок між реалізацією економіки знань та розвитком освітніх інститутів. Аналізуються переваги та обмеження українських освітніх інститутів.

Ключові слова: імплементація економіки знань, економічна система, економічне зростання, освітні інститути

Економіка знань як феномен, що виник на межі XX–XXI століть, імplementована в певному обсязі в структуру будь-якої існуючої сьогодні економіки незалежно від рівня її розвитку. Причиною цього є досягнення високого рівня взаємозалежності різних національних економік внаслідок глобалізації. Одним з проявів останньої стало те, що знання та технології достатньо швидко стають загальносвітовим надбанням. Відмінності у реалізації економіки знань різними країнами пов'язані з тим, що одні країни виступають, переважно, в ролі її генераторів, тоді як інші – реципієнтів. Українська економіка належить до групи економік-реципієнтів надбань економіки знань.

Дослідження особливостей реалізації економіки знань в різних країнах є тим напрямком, який, збагачуючи теорію економіки знань, набуває особливої актуальності саме через значну різноманітність її форм. У межах цього напрямку особливим предметом дослідження мають стати освітні інститути. Адже їх діяльність або сприяє поширенню економіки знань, або навпаки, це поширення обмежує та стримує.

Аналіз економіки знань, здійснюваний дослідницькими центрами міжнародних організацій та іноземними науковцями в останнє десятиліття має, переважно, прикладне спрямування [1, 2, 3]. Прикладний характер досліджень виявляється у перманентному моніторингу стану освітньої системи за сотнями показників [4], у міжкраїнових порівняннях й визначенні загальносвітових тенденцій та суперечностей, пов'язаних з реалізацією економіки знань.

Вітчизняні дослідження економіки знань у більшій мірі спрямовані на уточнення понятійного апарату [5, 6, 7, 8]. Це може пояснюватися тим, що в українській економіці і суспільстві економіка знань реалізується лише частково. Тому процес усвідомлення того, чим є цей сучасний феномен, які наслідки він, ймовірно, матиме для України в майбутньому, вимушено спирається на існуючий досвід інших більш розвинених країн.

Однією з найменш досліджених у теорії економіки знань, на наш погляд, є проблема залежності успішності імплементації економіки знань від розвитку освітніх інститутів, з однієї сторони, та можливостей розвитку освітніх інститутів в залежності

від імплементації економіки знань, – з іншої.

З огляду на існування зв'язку між реалізацією економіки знань та станом освітніх інститутів, **метою статті** є визначення особливостей цього зв'язку в українській економіці та суспільстві. При цьому акцент зроблено на тих специфічних рисах та ознаках освітніх інститутів, які можуть сприяти просуванню української економіки в бік економіки знань.

В науковому обігу перебуває значна кількість визначень економіки знань. З усієї їх сукупності ми виокремлюємо ті, в яких акцентується увага на внеску освіти та знань у економічне зростання. З позицій такого підходу, економіку знань можна характеризувати як таку економічну систему, визначальною ознакою якої й відмінністю від інших систем є освіта та знання у ролі визначальних факторів економічного зростання. Саме такий підхід реалізується в моделях економічного зростання з освітою у якості елемента виробничої функції.

Одним з перших прикладів введення освіти у виробничу функцію стала модель П. Ромера, розроблена на межі 1980-х–1990-х рр. [9]. Виробнича функція, використана у моделі П. Ромера має вид:

$$G(L, E, Z, X) = L^\alpha E^\beta Z^\gamma \sum_{j=1}^{\infty} X_j^\mu, \quad X = X(K, S), \quad \alpha + \beta + \gamma + \mu = 1$$

де $G(L, E, Z, X)$ – загальний випуск, L – фізичні здібності осіб, зайнятих у виробництві, E – освіта за результатами навчання у початковій та середній школі, Z – сукупний досвід, одержаний в процесі роботи, X – проміжний продукт, що використовується у виробництві кінцевого, K – матеріальний капітал, S – наукові знання (досвід), опановані після середньої школи, $\alpha, \beta, \gamma, \mu$ – відповідно, показники еластичності змін загального випуску за змінами фізичних здібностей працівників, шкільної освіти, сукупного досвіду, одержаного в процесі роботи, та проміжного продукту.

Внесок наведеної модельної конструкції у теоретичне віддзеркалення феномену економіки знань полягає в поданні у якості впливових особливих факторів, властивих економіці знань, а саме: здобутого рівня освіти, нагромаджених наукових знань, досвіду, здобутого в процесі роботи та навчання. Показовим є те, що традиційний фактор економічного зростання – нагромадження матеріального капіталу – подано у моделі як такий, що впливає на кінцевий випуск не прямо, а опосередковано – через проміжний продукт.

П. Ромером було зроблено цікаве уточнення щодо впливу освіти на економічне зростання. Воно полягає у висновку, що зростання забезпечується не стільки кількісним приростом показника E – осіб, що мають середню освіту, скільки рівнем освіти. Цей висновок спирається на економетричні дослідження, за результатами яких було встановлено факт існування суттєвого зв'язку між показником рівня освіти населення та обсягом інвестицій в економіку.

Якщо вплив освіти на зростання дійсно визначається не стільки поширенням освіти, скільки її рівнем, а рівень освіти незаперечно визначається якістю освітніх інститутів, то це є додатковим аргументом на користь дослідження ролі цих інститутів у становленні економіки знань.

Пояснення економічного зростання з врахування фактора освіти у сучасній

макроекономічній науці стало настільки традиційним, що введено в базові підручники з макроекономіки. Зокрема, у підручнику одного з найвідоміших сучасних європейських макроекономістів Олівера Бланшарда подано висновок про необхідність розширення аналізу макроекономічної динаміки у довгому періоді шляхом введення у виробничу функцію двох факторів: національних заощаджень та витрат на освіту [10, с. 263].

Економіка знань набуває поширення, у першу чергу, завдяки якісним змінам у освіті як суспільному інституті. Інститут освіти, так само, як і інші суспільні інститути – родина, громадянське суспільство, держава, культура, релігія тощо – є формою упорядкування відносин та організації діяльності, спрямованої на задоволення певних суспільних потреб. За функціональним підходом у соціології до особливих суспільних потреб, що задовольняються інститутом освіти, належать: відтворення ресурсу праці із знаннями та компетентностями працівників, адекватними кожному новому етапу розвитку технологій, трансляція цінностей культури, історичного досвіду народу, інтеграція суспільства та соціалізації громадян.

Загальний суспільний інститут освіти реалізує свої функції у діяльності окремих інститутів – освітніх установ, їх підрозділів та об'єднань. Окремі інститути освіти, як правило, реалізують ті ідеї, стандарти, норми та правила поведінки, традиції виробництва освітніх послуг, які превалюють у освітній системі в цілому.

Є підстави для припущення про існування взаємного зв'язку між успішністю імплементації економіки знань в економічну систему країни, з однієї сторони, та якістю інститутів освіти, – з іншої. Це можна інтерпретувати як те, що відповідність економічної системи країни вимогам економіки знань, зокрема, перетворенню освіти, у вирішальний чинник економічного зростання, визначається якістю інститутів освіти. А власне інститути освіти є такими, якими є економіка знань. Зроблене припущення зовсім не заперечує того факту, що “проникнення” економіки знань в національну економіку корелює з рівнем розвитку останньої – застосованими у ній технологіями виробництва та управління, секторальною структурою, ефективністю використання ресурсів та продуктивністю, рівнем соціального забезпечення громадян тощо

Якщо зроблене припущення про взаємозалежність стану інститутів освіти та економіки знань має підстави, то для вирішення сформульованої на початку статті проблеми необхідно спробувати визначити особливі ознаки української економіки знань та українських освітніх інститутів. У випадку відповідності цих ознак хоча б на рівні дедуктивного аналізу може бути не лише підтверджене або спростоване сформульоване припущення, а й окреслено певні напрямки необхідних інституційних змін у освітній системі.

Економіка знань у структурі української економічної системи має такі особливості, які дають підстави трактувати її як явище не стільки змісту, скільки форми. Останнє означає, що вона не торкнулась основ економічної системи і не сприяла її перетворенню у нову якість. На користь такого узагальнення можна навести низку аргументи.

“Присутність” економіки знань в українській економіці підтверджується такими фактами та порівняннями*:

* Наведені факти взято з джерел [11, 12, 13, 14, 15]

- Україна є четвертою у світі за кількістю громадян з вищою освітою, а за кількістю університетів має місце значне перевищення показників розвинених європейських країн. Наприклад, кількість українських університетів у 2014 році становила, приблизно, 200. Натомість, у Великій Британії працює 89 університетів, у Німеччині – 84, у Франції – 78.

- Частка загальних витрат на освіту у ВВП в Україні відповідає середнім показникам розвинених країн, а частка державних витрат на освіту у ВВП перевищує показники розвинених країн. Зокрема, у 2013 р. загальні витрати на освіту в Україні становили 5,3 % ВВП, у США – 5,4%, Франції – 5,9%, Німеччині – 4,6%. А показники часток державних витрат на вищу освіту у ВВП були такими: в Україні – 2,3%, США – 1,0, Франції – 1,3, Німеччині – 1,1.

- Освіта, загалом, та вища освіта, зокрема, є одним з пріоритетів українців, однією з вищих цінностей українського суспільства. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного Інститутом Горшеніна у 2012 р., 63,4% українців ствердно відповіли на запитання, чи хотіли б вони, щоб їх діти та онуки отримали вищу освіту.

На користь формальної “присутності” економіки знань в українській економіці свідчать такі факти:

- Українська економіка має низькі показники інноваційного розвитку, що суттєво відрізняються від тих, які демонструють країни з економікою знань. Зокрема, динаміка витрат на науково-дослідні розробки і динаміка ВВП у останньому десятилітті в українській економіці були протилежними: прискорення економічного зростання відбувалось на тлі скорочення витрат до рівня 0,08% ВВП. Кореляція між ВВП і виданими патентами на наукові розробки в Україні є несуттєвою – на рівні 0,33. У той час, як цей показник у США становить 0,98, у Німеччині – 0,91, у Великій Британії – 0,89.

- Загальні витрати на освіту на одного громадянина та витрати на одного студента у вишах України є у рази меншими порівняно з країнами, де функціонує економіка знань. Так, ці показники відрізняються, відповідно, у 12,3 і 8,4 рази порівняно з США, у 8,4 і 5,3 рази – порівняно з Німеччиною та у 9,9 і 4,7 рази – порівняно з Францією.

- Лише 38% українців вважають якість української освіти задовільною, що корелює з показником у 32,1% опитаних громадян, які визнають, що освіта в Україні дає знання, потрібні для роботи за обраною спеціальністю.

Наведені нами та інші факти про стан освітньої системи України дають підстави для висновку, що українська економіка у 2000-х – 2010-х рр. забезпечувала певні показники зростання. Зокрема, реальний ВВП 2013 р. перевищував показник 1999 р. у 1,7 рази. Але це зростання хоча й відбувалося на тлі реалізації окремих фрагментів економіки знань, та не було спричинене ними. Українська освіта, відтак, не стала впливовим чинником економічного зростання.

Які якісні характеристики є властивими українським освітнім інститутам й як вони пов'язані з загальним станом української економіки, соціальної сфери та освітньої системи? Відповідь на це питання передбачає врахування і переваг, і обмежень, які виявили освітні інститути України у 1990-х – 2010-х рр. Це дає підстави для використання інструментарію SWOT аналізу (рис. 1).

Переваги українських інститутів освіти	Обмеження українських інститутів освіти
<ul style="list-style-type: none"> • Виконання ролі чинника стабілізації та обмеження негативних впливів, спричинених несформованістю ринків та незавершеністю реформ у економічній і соціальній сферах. • Висока здатність до адаптації та відтворення в умовах низької якості державного менеджменту освітньої сфери. • Спроможність зберігати традиції служіння суспільству, до певної межі – нехтування матеріальними інтересами заради реалізації суспільних цінностей навчання й виховання. • Стабільність освітянських колективів, відносно високий рівень взаємної довіри, підтримки між їх членами, взаємне навчання в процесі спільної діяльності. 	<ul style="list-style-type: none"> • Використання форм навчання й освітніх технологій, які виявляють недостатню відповідність можливостям та потребам інформаційного суспільства, особливостям нового сформованого цим суспільством покоління учнів та студентів. • Брак традиції роботи в умовах широких академічних свобод та академічної відповідальності, схильність до патерналізму. • Відсутність досвіду творення форм громадянського суспільства для колективного захисту професійних інтересів та прав на нормальні умови праці й оплати. • Схильність до використання неофіційних способів отримання доходів, причетність до так званої “побутової корупції”[*].

Рис. 1. Переваги та обмеження українських інститутів освіти (розроблено автором)

Подані на рисунку переваги українських освітніх інститутів ми трактуємо як те, що може сприяти становленню економіки знань та реалізації її переваг. Натомість, зазначенні обмеження – це те, що стримуватиме ці процеси у майбутньому.

Зазначені переваги та обмеження освітніх інститутів мають різні причини та специфічні форми прояву.

Українська освітня система та її інститути у досліджуваному періоді 1990-х – 2010-х рр. виконували роль чинника стабілізації та обмеження негативних впливів від неререформованої економіки та соціальної системи у різний спосіб. По-перше, вони частково відтермінували у часі проблему зайнятості молоді, яка в період найглибшого спаду середини 1990-х об’єктивно не могла знайти місце працевлаштування. Достатня кількість студентських місць у старих та нових недержавних вишах сприяла у цей період соціалізації молоді й зменшенню соціального напруження. По-друге, освітня сфера була й частково залишається чинником стимулювання економіки з боку сукупних витрат в частині доходів українських домогосподарств, стабільно спрямовуваних на освіту дітей. По-третє, в освітній сфері стабільно відтворювались робочі місця, а зайнятість освітян в меншій мірі корелювала зі змінами загальної економічної кон’юнктури, ніж це відбувалось у інших галузях. Зокрема, упродовж усіх кризових 1990-тих років мали місце позитивні прирости кількості педагогічних працівників. А певне їх скорочення у 2000-х в середньому не перевищувало 2% персоналу [15] й було спричинене не стільки економічними, скільки демографічними факторами.

Українські освітні інститути завжди пристосовувались до неефективного державного менеджменту та псевдо-реформ, мінімізуючи власні витрати. Це виявилось і в пристосуванні до надзвичайно “працезатратної” системи акредитації та ліцензування, яка не створювала перепон для недобросовісних виробників освітніх

^{*} Під “побутовою” корупцією маємо на увазі неофіційні відносини між громадянами та службовцями державних установ, що виявляються в освітніх закладах, наприклад, у протезуванні та викривленні при оцінюванні знань во обмін на грошову винагороду або послуги.

послуг й у бюрократизованому та формалізованому впровадженні Болонської системи освіти. Така здатність до пристосування свідчить про певний потенціал самоорганізації освітніх інститутів, який може бути успішно використаний при найменш сприятливих умовах.

Традиція служіння суспільству та граничного самообмеження матеріального інтересу робить освіту найбільш стабільним суспільним інститутом, здатним до виживання в кризових умовах. Значення цієї здатності зростає в період абсолютних спадів виробництва та галопуючої інфляції, економії уряду на витратах соціальної сфери, які матимуть місце в українській економіці в найближчі роки.

Високий рівень довіри, співпраці та навчання в процесі спільної діяльності, які властиві викладацьким колективам, є фрагментами сучасних розвинених економік і демократичних суспільств. Вони виникли в українській економічній системі та суспільстві без відповідного матеріального, технічного та організаційного забезпечення, а їх підтримка та поширення сприятиме реальному реформуванню.

Такі зазначені нами обмеження українських освітніх інститутів, як недостатня відповідність змісту та технологій навчання потребам інформаційного суспільства, непристосованість до роботи в умовах академічних свобод й схильність до патерналізму, відсутність досвіду творення форм колективного захисту професійних інтересів, причетність до "побутової" корупції в значній мірі спричинені станом економіки та суспільства. Усвідомлення суспільством наявності цих обмежень віддзеркалено у новому Законі України про вищу освіту. Зрозуміло, що створення загальних правових основ їх подолання не гарантує автоматичних і швидких змін. Уміння працювати в умовах академічних свобод і досвід творення нових форм колективного захисту професійних інтересів залежать, переважно, від власне освітян. Натомість, для інших перетворень потрібні більш кардинальні зміни. Зокрема, для реалізації освітніх технологій, адекватних інформаційному суспільству, необхідно мати таке суспільство на українських теренах. А неучасть у неофіційних способах отримання доходів та у "побутовій" корупції передбачає зміну системи фінансування освітніх установ та систему оплати праці освітян.

Висновки дослідження і перспективи подальших досліджень.

- Українська освітня система з відповідними її змісту та якості освітніми інститутами має певний потенціал для імплементації економіки знань. Фактично на початку ХХІ ст. економіка знань реалізується в українській економічній системі лише фрагментарно, а існування цих фрагментів стосується не стільки її змісту, скільки зовнішніх проявів.

- До найбільш очевидних фрагментів економіки знань в українській економічній системі можна віднести співставні з досягнутими в розвинених країнах показниками кількості осіб з вищою освітою, часток витрат на освіту у ВВП, а також стале сприйняття українським суспільством освіти та знань як вищої цінності.

- Потенціал реалізації економіки знань в Україні визначається об'єктивними перевагами освітніх інститутів та здатністю суспільства нівелювати ті обмеження, які виявляються у їх діяльності. До основних переваг українських освітніх інститутів належить виконувана ними стабілізаційна функція в найскладніших кризових ситуаціях, здатність до адаптації та самозбереження при низькій ефективності державного управління освітою, традиція служіння суспільним цінностям за умови

часткового нехтування матеріальними інтересами, панування в освітніх колективах відносин високої довіри, підтримки на здійснення навчання в процесі спільної діяльності.

• Подальші дослідження доцільно спрямовувати на більш глибокий аналіз сучасного стану освітніх інститутів та тенденцій, які виявлятимуться в процесі реформування освітньої сфери.

Використані джерела:

1. *Helliwell J. F.* Education and Social Capital / John F. Helliwell, Robert D. Putnam // *Eastern Economic Journal*. – Vol. 33. – № 1. – 2007. – 19 p.
2. *P. Aghion, L. Boustan, C. Hoxby, J. Vandenbussche.* The Causal Impact of Education on Economic Growth: Evidence from U.S. – Режим доступу : scholar.harvard.edu/.../causal_impact_of_educ.
3. *Robert J. Barro R. J.* Education and Economic Growth // *Annals of Economics and Finance*. – Vol. 14(2). – November. – 2013. – 27 p.
4. Статистичні дані Євростату [Електронний ресурс] // Eurostat. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/education/data/database>.
5. *Геєць В.* Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // *Економіка України*. – 2004. – № 5. – С. 4-14.
6. *Поплавська Ж., Поплавський В.* Інтелектуальний капітал економіки знань // *Вісник НАН України*, 2007. – № 2. – С. 52-62.
7. *Федулова Л. І.* Економіка знань : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Любов Іванівна Федулова ; НАН України ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К., 2009. – 600 с.
8. *Колот А. М.* Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. М. Колот // *Економічна теорія*. – 2007. – № 2. – С. 3-13.
9. *Romer P. M.* Human capital and growth: theory and evidence / P. M. Romer // *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*. – 1990. – № 32. – С. 251-286.
10. *Blanchard O., Jonson D.* Macroeconomics. Global Edition // Pearson Education Limited. – 2013. – 560 p.
11. Human Development Report. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf.
12. All Statistics - OECD iLibrary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : oecd-ilibrary.org/statistics
13. Для чого українцям вища освіта (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : upian.ua/.../650515-dlya-chogo-ukrajintsyam-vischa-osvita-opituv..
14. Оцінка інноваційного потенціалу України. Технічна доповідь. Квітень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : minregion.gov.ua/.../2564/UKR_DIWECONTP1_Innovation.pdf
15. Освіта України – 2012: інформаційно-аналітичні матеріали про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді та спорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mon.gov.ua/ua/activity/...materiali-pro...osviti-i.../1365767113/

Радионова И. Ф. Образовательные институты и потенциал украинской экономики знаний

В статье исследуется связь между реализацией экономики знаний и развитием образовательных институтов. Анализируются преимущества и ограничения украинских образовательных институтов.

Ключевые слова: имплементация экономики знаний, экономическая система, экономический рост, образовательные институты

Radionova I. Educational institutions and ukrainian knowledge economy potential

This article provides a study of the relationship between knowledge economy implementation and educational institutions development. The advantages and disadvantages of Ukrainian educational institutions analyzed.

Keywords: implementation of the knowledge economy, economic system, economic growth, educational institutions